

گزارش و بررسی شکلی اسناد نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس

چکیده:

از دیرباز تا کنون، مناقشاتی پیرامون هویت تاریخی و شخصیت سلیم و نیز صحت و اعتبار کتاب سلیم بن قیس در منابع شیعی، مخصوصاً منابع متأخر، وجود داشته است. روشن است که هر اثر روایی و حدیثی را می‌توان از جنبه‌های متعددی مورد ارزیابی و تجزیه و تحلیل قرار داد؛ یکی از این جنبه‌ها، بررسی اسناد تک تک احادیث یا اسناد کلی یک کتاب روایی می‌باشد. روایات منسوب به سلیم بن قیس دو گونه هستند؛ احادیث اندک و غالباً کوتاه موجود در برخی منابع نخستین، که (جدای از روایات اضافی در الغیبه نعمانی) همگی به نقل از شخص عمر بن اذینه هستند؛ و نیز احادیث 70 گانه و غالباً بلند کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم، که (جدای از اسناد شیخ طوسی) همگی از معمر بن راشد هستند. در پژوهش پیش‌رو، با بررسی نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، ضمن گزارش شکلی اسناد سلیم بن قیس، به تجزیه و تحلیل شکلی اسناد نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، از نظر «عبارات و راویان اسناد، انواع و تعداد آماری اسناد، و نیز تقدم و تأخر تاریخی اسناد»، پرداخته شده است. با بررسی‌های که انجام شد، مشخص گشت که اسناد و طرق سلیم بن قیس در نسخه‌های خطی، دو نوع هستند: اسناد اصلی که در بیشترین نسخه‌های خطی وجود دارند، و همگی به نقل از معمر بن راشد هستند، و نیز سند دیگری که منسوب به شیخ طوسی شده و به نقل از عمر بن اذینه می‌باشد، و تنها در اندکی از نسخه‌های خطی متأخر وجود دارد.

کلیدواژه‌ها:

اسناد کتاب سلیم، سلیم بن قیس، نسخه‌های خطی سلیم، معمر بن راشد، عمر بن اذینه.

1- مقدمه

پیش از این، یعنی در دوره‌های متقدم، شاید به علت کمبود امکانات پژوهشی، یا به دلایل عقیدتی و نیز شاید با سهل‌انگاری، دقت قابل توجه و عمیقی نسبت به آثار مکتوب اسلامی صورت نگرفته است؛ یعنی رویکرد «بررسی آثار مکتوب حدیثی»، محدود بوده است و به انواع حالات و جنبه‌های متعدد پیرامون یک اثر مکتوب، پرداخته نمی‌شده است؛ یعنی، بسیاری از عالمان، درصدد توجه به همه جنبه‌های قابل بررسی پیرامون یک اثر مکتوب نبوده‌اند.

هر اثر روایی و حدیثی را، حداقل از پنج جنبه می‌توان مورد ارزیابی و تجزیه و تحلیل قرار داد: 1- بررسی هویت تاریخی مؤلف و نویسنده. 2- بررسی انتساب اثر به مؤلف. 3- بررسی اسناد احادیث و روایات. 4- بررسی تحریف و تصحیف آثار حدیثی. 5- بررسی محتوای اثر.

با توجه به مطالبی که گذشت، و از آنجایی که کتاب منسوب به سلیم بن قیس، یک کتاب حدیثی متقدم است؛ لازم است تمامی ابعادی که اشاره شد، پیرامون این کتاب مورد پژوهش و بررسی قرار گیرند. در نوشتار حاضر، قرار است به بررسی یکی از عناوینی که مطرح نمودیم، یعنی بررسی اسناد نسخه‌های خطی کتاب کنونی سلیم بن قیس، بپردازیم.

از دیرباز تا کنون مناقشات پیرامون هویت تاریخی و شخصیت سلیم و نیز صحت و اعتبار کتاب سلیم بن قیس در منابع شیعی مخصوصاً منابع متأخر وجود داشته است¹. روشن است که هر اثر روایی و حدیثی را می‌توان از جنبه‌های متعددی مورد ارزیابی و تجزیه و تحلیل قرار داد؛ یکی از این جنبه‌ها بررسی اسناد احادیث یا اسناد کلی یک کتاب روایی است.

روایات منسوب به سلیم بن قیس دو گونه هستند؛ احادیث اندک و غالباً کوتاه موجود در برخی منابع نخستین (که پیرامون این مسأله بیشتر سخن خواهیم گفت)، و نیز احادیث 70 گانه و غالباً بلند کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم.

در تحقیق پیش‌رو، ضمن طرح مقدماتی، تنها به گزارش اسناد سلیم بن قیس و تجزیه و تحلیل اصالت شکلی اسناد نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم پرداخته می‌شود.

اهمیت نسخه‌شناسی و بررسی اسناد نسخه‌ها را می‌توان در ابعاد مختلف در نظر گرفت و تبیین نمود؛ ولی فعلاً در این بعد بر اهمیت‌تر است که، میان جملات استدلالی و غیر استدلالی، یک تفاوت آشکار وجود دارد؛ و آن اینکه جملات استدلالی نیاز به منشأ متنی و نسخه خطی ندارند؛ مگر آنکه بخواهیم جمله استدلالی را به شخصی منسوب کنیم. به این معنی که اگر جمله استدلالی به کار ببریم که در آن می‌گوید «خداوند حکیم است»؛ این گزاره، الزاماً نیاز به وجود یک متن پیشینی و اعتبار سنجی اصالت متن بر آن درستی ندارد؛ هر چند که انساب یک متن استدلالی به شخص یا دوره‌ای تاریخی، نیاز به متن و اثبات اصالت متن دارد.

اما از آن سو، برای اثبات انتساب جملات غیر استدلالی، یعنی اخبار تاریخی یا گزارشات گفتار و رفتار پیامبر(ص) و امامان(ع) و یا اصحاب و مشابه آن، نیازمند متن و ارجاع به متن هستیم؛ تا بتوانیم از آن جملات بهره درست ببریم. به عبارت دیگر، وقتی می‌توانیم بگوییم در تاریخ اسلام، مثلاً فلان واقعه رخ داده است که متنی نوشتاری یا اسنادی باستان‌شناسی و مشابه آن، برای صحت انتساب و اثبات این واقعه در اختیار داشته باشیم.

اگر این نظریه، مورد پذیرش باشد، توجه به اسناد تاریخی از جهت اصالت، اهمیت خاص و ویژه‌ای پیدا می‌کند؛ به عبارت دیگر، سند تاریخی وقتی قابل توجه است که اصالت تاریخی آن نیز به اثبات رسیده باشد. یکی از راه‌های مهم بررسی گزارشات غیر استدلالی انتسابی، وجود نسخه‌های خطی نزدیک به زمان اخبار، و بررسی اصالت این نسخه‌های خطی است.

1. به عنوان نمونه، نک: استادی، کاظم، *اسرار آل محمد(ص) و سلیم بن قیس*، بوستان کتاب، قم، 1399ش، فصل مناقشات پیرامون کتاب سلیم.

یک محقق متن‌پژوه، نمی‌تواند بدون پشتوانه استناد به متن نسخه‌های اصیل، ادعایی را پیرامون گفتار یا رفتار معصومین (ع) ارائه دهد. بنابراین، روشن است که نسخه‌شناسی و بررسی اصالت نسخه‌ها، یکی از مهم‌ترین ارکان استفاده از کتب تاریخی، فضائی، مطاعنی و مشابه آنهاست. با توجه به این اهمیت که اجمالاً بیان شد، لازم است که تمامی کتاب‌ها، مخصوصاً کتاب‌های خاص (که مناقشه‌برانگیز نیز می‌باشند) حتماً مورد پژوهش نسخه‌شناسی و بررسی اسناد نسخه‌ها واقع شوند؛ بنابراین کتاب‌های سلیم، تخصصاً شامل این وضعیت هستند و نیاز است که عده‌ای پیرامون نسخ این کتابها، تحقیقات دقیق و گسترده‌ای انجام دهند. از سوی دیگر، کتاب سلیم در سی سال گذشته، حدود 300 هزار نسخه منتشر شده است. کتاب منسوب به سلیم از گذشته دور، مهم و نیز مناقشه‌انگیز بوده است؛ و جعلی بودن یا نبودن آن مورد ادعای اندیشمندان بوده است. یکی از گام‌هایی که می‌تواند بخشی از وضعیت اصالت این کتاب را روشن نماید؛ تعیین تکلیف اسناد ابتدایی و داخلی احادیث این کتاب است.

بیان مسأله

در هر موضوعی، مسائل و سؤالات مختلفی را از ابعاد و جنبه‌های متنوع می‌توان مطرح نمود. در موضوع کتاب‌های چاپی موجود و منسوب به سلیم، ابتدا می‌توان پرسید و بررسی نمود که آیا این کتاب، نسخه خطی دارد؟ چرا که مثلاً برخی از کتاب‌های چاپی موجود که به منسوب به قرون متقدم هستند، همانند: مؤتمر علماء بغداد، اساساً هیچ گونه نسخه خطی ندارند؛ و آثاری جدید هستند که به مؤلفان قدیمی منسوب می‌گردند.

اکنون سؤال پژوهش حاضر، یک مرحله جلوتر است و با توجه به وجود نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس، می‌خواهد به پژوهش درباره یکی از اجزاء این نسخه‌ها بپردازد. این سؤالات عبارتند از:

- 1- طریق و سند کلی ابتدایی نسخه و نیز اسناد داخلی تک تک احادیث نسخه‌های خطی مدل‌های مختلف کتاب‌های کنونی و در دسترس منسوب به سلیم، از نظر شکلی، چگونه می‌باشند؟
- 2- اگر سندهای ابتدایی و داخلی نسخه‌های خطی موجود کتاب‌های منسوب به سلیم، مشابه و یکسان نیستند؛ تفاوت میان آنها چگونه است؟
- 3- قدیمی‌ترین سند بر اساس تاریخ نسخه‌های خطی، بیشترین نوع اسناد موجود در نسخه‌ها و جدیدترین اسناد نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم کدام هستند؟

پیشینه تحقیق

طبق بررسی‌هایی که مفصلاً انجام شد؛ آنچه روشن به نظر می‌رسد، پیرامون «نسخه‌شناسی» و بررسی جامع و کامل و دقیق نسخه‌های خطی کنونی منسوب به سلیم، کسی کار مستقل و جامعی انجام نداده است. یعنی، آنچه از اطلاعات رجالی و فهرستی پیرامون سلیم در دست داریم، نشان از این بررسی‌ها نمی‌دهد؛ یا حداقل متن این بررسی‌ها اکنون موجود نیستند؛ و تنها اشاره‌های بسیار کوتاهی پیرامون سلیم و کتاب وی (یا کتاب‌های وی) در دست است؛ که این اشارات، نمی‌تواند مبنای درست و کاملی پیرامون اظهار نظر کنونی، برای محققین عصر حاضر باشد.

تاکنون جز یک تحقیق مستقل، تحقیقی منسجم و مستقلی پیرامون نسخه‌های خطی کتاب‌های سلیم صورت نگرفته است؛ و این تحقیق مستقل، منحصر می‌باشد به تحقیق جناب مستطاب آقای محمد باقر انصاری، محقق محترم کتاب سه جلدی سلیم؛ که نوع خاصی از نسخه‌شناسی کتاب سلیم در تاریخ 1415 قمری ارائه شده است؛ و صرفاً تحقیقی جانبدارانه است و جنبه تأییدی و پشتیبانی کننده دارد؛ و در بخش کوتاهی (حدود 170 صفحه) از جلد اول کتاب سه جلدی سلیم منتشر شده است.¹

1. نک: سلیم بن قیس، کتاب سلیم (سه جلدی، محمد باقر انصاری)، الهادی، قم، 1373 ش، صص 307 الی 470. نیز: سلیم بن قیس، اسرار آل محمد، نشر الهادی، قم، 1416 ق.

البته جدای از این، گزارشی از نسخه‌شناسی آقای انصاری و برخی نقدهای بر آن¹، و نیز بررسی کوتاهی از اسناد کتاب سلیم بر اساس همان نسخه‌شناسی، در فصل دوم پایان نامه ارشد جناب آقای رسول قلیچ نیز آمده است.²

بنابراین، با توجه به اختصار و نیز کمبودهای نسخه‌شناسی جناب آقای انصاری؛ و از سوی دیگر، در دسترس نبودن عده‌ای از نسخه‌های خطی در زمان تحقیق ایشان، لازم می‌نمود که دوباره تحقیق حتی‌الامکان جامع و کاملی، پیرامون نسخه‌های خطی سلیم و اسناد این نسخه‌ها، صورت پذیرد. البته تفاوت عمده پژوهش جدید پیشنهادی ما، بررسی اکثر نسخه‌های خطی سلیم که حدود 49 نسخه خطی فیزیکی است، می‌باشد؛ که به صورت متمرکز و اختصاصی، پژوهش شکلی بر روی اسناد نسخه‌های خطی کار خواهد شد.

2- نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم

پیش از بررسی اسناد نسخه‌ها، لازم است تعداد و نوع مدل نسخه‌های خطی منسوب به سلیم دانسته شوند. نسخه‌های خطی شناسائی شده سلیم بن قیس، 49 نسخه فیزیکی هستند؛ که 15 نسخه از آنها، شامل دو مدل از کتاب‌های منسوب به سلیم می‌باشند.

1-2- معرفی نسخه‌های خطی موجود از کتاب منسوب به سلیم

1- آیت‌الله مرعشی(نسخه 1)؛ کد: 13252/1. تاریخ: دوشنبه 2 رجب 918ق. مدل: گروه ب، مدل 4.

- 2- مجلس شورای(نسخه 1)؛ کد: 15638. تاریخ: احتمالاً قرن 11. مدل: گروه ج، مدل 1و2.
- 3- حسینیه شوشتری‌ها؛ کد: 750/2. تاریخ: 1048ق یا شوال 1041ق. مدل: گروه ج، مدل 1و2.
- 4- آستان قدس رضوی(نسخه 1)؛ کد: 37633. تاریخ: ربیع الاول 1059ق. مدل: گروه ب، مدل 3.
- 5- آیه‌الله بروجردی (نسخه 1)؛ کد: 439. تاریخ: ذی القعدة 1066ق. مدل: گروه ج، مدل 1و2.
- 6- آستان قدس رضوی(نسخه 2)؛ کد: 9719 / 6. تاریخ: شعبان 1080ق. مدل: گروه ج، مدل 1و2.
- 7- آیت‌الله مرعشی(نسخه 2)؛ کد: 15612. تاریخ: رمضان 1081ق. مدل: گروه الف، مدل 7.
- 8- دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی؛ کد: 604/1. تاریخ: رمضان 1082ق. مدل: گروه ب، مدل 3.
- 9- آیه‌الله الحکیم العامة(نسخه 1)؛ کد: 316 / 6. تاریخ: محرم 1087ق. مدل: گروه الف، مدل 7.
- 10- آیت‌الله مرعشی(نسخه 3)؛ کد بحارالانوار، ج 8: 1867. تاریخ: 1091ق. مدل: گروه الف، شبه مدل.

11- مرکز احیاء میراث(نسخه 1)؛ کد: 2199/3. تاریخ: 19 ربیع‌الاول 1093ق. مدل: گروه ب، مدل 4.

- 12- آیت‌الله مرعشی(نسخه 4)؛ کد: 12047. تاریخ: احتمالاً قرن 11ق. مدل: گروه ب، مدل 4.
- 13- الامام الخوئی؛ کد: 76/2. تاریخ: قرن 11ق. مدل: گروه ج، مدل 1و2.
- 14- مجلس شورای(نسخه 2)؛ کد: 5366/3. تاریخ: احتمالاً قرن 11ق. مدل: گروه ج، مدل 1و2.
- 15- آستان قدس رضوی(نسخه 3)؛ کد: 22863. تاریخ: 1104ق. مدل: گروه ب، مدل 4.

1. نک: قلیچ، رسول، *بررسی دیدگاه عالمان شیعه درباره کتاب سلیم بن قیس با تأکید بر نقد دیدگاه‌های معاصر*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه ادیان و مذاهب، دانشکده شیعه‌شناسی، تابستان 1390ش، ص 43 - 61.

2. نک: همان، 28 - 42.

- 16- دانشکده حقوق دانشگاه تهران؛ کد: [29 - د -] 52922. تاریخ: پیش از ربیع الاول 1107ق. مدل: گروه ج، مدل 1 و 2.
- 17- کتابخانه درویش شیخیه کرمان؛ کد: شماره 4 در IRN-020-0270. تاریخ: احتمالاً 1109ق. مدل: گروه الف، مدل 7.
- 18- مدرسه امام عصر(ع)؛ کد: 256/5. تاریخ: 27 محرم 1112ق. مدل: گروه ب، مدل 3.
- 19- آیت الله گلپایگانی؛ کد: 30/50-5980/2. تاریخ: 1113ق. مدل: گروه ج، مدل 1 و 2.
- 20- دانشگاه تهران(نسخه 1)؛ کد: 575/6. تاریخ: 1160ق. مدل: گروه ب، مدل 4.
- 21- دانشگاه تهران(نسخه 2)؛ کد: 2200. تاریخ: 1252ق. مدل: گروه ب، مدل 3.
- 22- مرکز احیاء میراث(نسخه 2)؛ کد: 1166. تاریخ: جمادی الاول 1269ق. مدل: گروه ب، مدل 3.
- 23- ملک؛ کد: 729. تاریخ: جمادی الثانی 1282ق. مدل: گروه ج، مدل 1 و 2.
- 24- دانشگاه تهران(نسخه 3)؛ کد: 6808. تاریخ: ربیع الاول 1282ق. مدل: گروه ب، مدل 5.
- 25- کتابخانه علامه روضائی؛ کد: ندارد. تاریخ: 1288ق. مدل: گروه ب، مدل 4.
- 26- کاشف الغطاء العامة(نسخه 2)؛ کد: 4378. تاریخ: احتمالاً قرن 13. مدل: گروه ب، مدل 4.
- 27- کتابخانه ضیاء الدین فانی؛ کد: 29/1. تاریخ: احتمالاً قرن 13. مدل: گروه ج، مدل 1 و 2.
- 28- دانشگاه تهران(نسخه 4)؛ کد: 669. تاریخ: احتمالاً قرن 13. مدل: گروه ب، مدل 5.
- 29- نسخه السید المستنبط؛ کد: ؟. تاریخ: احتمالاً قرن 13. مدل: گروه ج، مدل 1 و 2.
- 30- آیه الله حسن الصدر؛ کد: ندارد. تاریخ: احتمالاً اواخر قرن 13. مدل: گروه ج، مدل 1 و 2.
- 31- کاشف الغطاء العامة(نسخه 1)؛ کد: 3006. تاریخ: 1298ق. مدل: گروه ج، مدل 1 و 2.
- 32- مجلس شورای(نسخه 3)؛ کد: ۶۵۲/۲ س. تاریخ: ذح ۳۰۶ ق. مدل: گروه ب، مدل 5.
- 33- مجلس شورای(نسخه 4)؛ کد: 7699. تاریخ: 5 جمادی الاولی 1310ق. مدل: گروه ب، مدل 4.
- 34- کتابخانه حسینی(مسجد سید)؛ کد: 43/1. تاریخ: 1317ق. مدل: گروه الف، مدل 7.
- 35- دانشکده حقوق دانشگاه تهران(نسخه 2)؛ کد: 178/2، ج. تاریخ: پس از 1320ق. مدل: گروه ب، مدل 5.
- 36- آیه الله الحکیم العامة(نسخه 2)؛ کد: 444. تاریخ: جمادی الثانی 1335ق. مدل: گروه ب، مدل 5.
- 37- مدرسه آیه الله خوئی؛ کد: 87/1. تاریخ: 1337ق. مدل: گروه ب، مدل 5.
- 38- امیرالمؤمنین نجف(نسخه 1)؛ کد: 497/4/4. تاریخ: 1340ق. مدل: نامشخص.
- 39- امیرالمؤمنین نجف(نسخه 2)؛ کد: 103/3/2. تاریخ: 1346ق. مدل: گروه ب، مدل 4.
- 40- آستان قدس رضوی(نسخه 4)؛ کد: 8130. تاریخ: 12 رمضان 1346ق. مدل: گروه ب، مدل 5.
- 41- الامام الخوئی(نسخه 2)؛ کد: 299/1. تاریخ: شوال 1353ق. مدل: گروه الف، مدل 7.
- 42- امیرالمؤمنین نجف(نسخه 3)؛ کد: 104/2/3. تاریخ: 1353ق. مدل: گروه الف، مدل 7.
- 43- کاشف الغطاء العامة(نسخه 3)؛ کد: 1695. تاریخ: 1354ق. مدل: گروه ب، مدل 5.
- 44- آستان قدس رضوی(نسخه 5)؛ کد: 2035. تاریخ: قبل از بهمن 1316. مدل: گروه ب، مدل 4.
- 45- العتبة العباسية؛ کد: 360/1. تاریخ: 1358ق - (1207ق). مدل: گروه ب، مدل 5.
- 46- مكتبة بحر العلوم؛ کد: 88/1. تاریخ: رمضان 1359ق. مدل: گروه الف، مدل 7.

- 47- آیه‌الله بروجردی (نسخه 2)؛ کد: 224/7. تاریخ: 1360ق. مدل: گروه ب، مدل 5.
- 48- امیرالمؤمنین نجف (نسخه 4)؛ کد: 271/3/2. تاریخ: 1362ق. مدل: گروه ج، مدل 1 و 2.
- 49- نسخه السيد الجلالی؛ کد: ؟. تاریخ: 1385ق. مدل: گروه ج، مدل 1 و 2.

2-2- گزارش مدل‌های متنوع نسخه‌های خطی

روشن است که نسخ خطی کتاب‌های قدیمی معمولاً اختلافاتی کم و زیاد با هم دارند؛ ولی غالباً ساختار آنها در این نسخه‌ها دگرگون نیست. اما نسخ‌های خطی کتاب سلیم بسیار متغیر و پیچیده هستند و به راحتی نمی‌توان سره را از ناسره آن تشخیص داد.

مدل‌های نسخه‌های خطی منسوب به سلیم بن قیس را می‌توان بر اساس چیزهای مختلفی دسته‌بندی نمود؛ مثلاً: بر اساس متن، بر اساس تعداد احادیث، بر اساس سند¹. بهترین دسته‌بندی مدل‌های نسخه‌های خطی کتاب‌های سلیم، بر اساس ساختار و الگوی چینش و ترتیب احادیث، و البته احادیث آغاز و پایان آنها است؛ که البته لازم است در این روش، توجه به افتادگی‌های برخی نسخه‌ها نیز داشت. فعلاً و در این سال (1399ش) حدود هشت مدل نسخه خطی از کتاب سلیم قابل شناسایی است (که البته هر کدام از نسخه‌های یک گروه مدل نیز، اختلافاتی در میان خود دارند).

در این میان، برای اینکه خوانندگان و محققین سلیم‌پژوه سردرگم نشوند، و برای شناسایی بهتر مدل‌ها و تطبیق بهتر مدل‌های طرح شده توسط ما با مدل‌هایی که محقق سه جلدی کتاب سلیم، جناب محمداقصر انصاری، از آنها یاد کرده‌اند؛ اسامی الفبائی مدل‌های هشت گانه جدید را حتی‌الامکان با هماهنگی نام‌گذاری مدل‌های ایشان² بیان می‌کنیم:

2-3-1- گروه ج

این گروه، شامل دو مدل از نسخه‌های خطی می‌باشند:

- 1- مدل حدود 7 حدیثی، که این نسخه‌ها بی‌سند هستند و بدون تاریخ نسخه مادر می‌باشند؛ اما همراه نسخه‌های مدل بعدی، یک کاسه و پشت هم نسخه‌برداری شده‌اند.
- 2- مدل حدود 32 حدیثی، که این نسخه‌ها نیز بی‌سند هستند؛ ولی فقط یک نسخه از آن، منسوب به کاتبی به محمد الرمانی می‌باشند؛ و با تاریخ ادعایی کلی، مطرح شده‌اند. یعنی، ادعا شده که این نسخه‌ها از روی نسخه قدیمی به تاریخ 609ق الرمانی (یا الریحانی) نسخه‌برداری شده‌اند.

2-3-2- گروه ب

این گروه نیز شامل سه مدل از نسخه‌های خطی می‌باشند:

- 3- مدل حدود 22 حدیثی، با سند محمد بن صبیح؛ که ساختار ترتیب احادیث و نوع احادیث آن خاص خودشان می‌باشند.
- 4- مدل حدود 42 (40 + 2) حدیثی، با سند «حسن بن ابی یعقوب الدینوری» یا سند «محمد بن صبیح بن رجا»، و یا هر دو سند نسخه‌نویسی شده‌اند و ساختار، ترتیب احادیث و نوع احادیث آن با مدل قبلی متفاوت می‌باشند.

1. ظاهراً جناب آقای محمداقصر انصاری محقق تحقیق سه جلدی کتاب سلیم، نسخه‌هایی که در اختیار داشته یا شناسایی نموده است را (لااقل در برخی موارد) بر اساس اسناد نسخه‌ها دسته‌بندی نموده و چهار مدل حقیقی و دو مدل فرضی از آنها استخراج و دسته‌بندی نموده است؛ اما از آنجایی که نسخه‌های خطی منسوب به سلیم از نظر اسناد، گاهی دستکاری شده و در برخی موارد نیز دارای چند سند متفاوت اما در کنار هم هستند؛ دسته‌بندی نسخه‌ها الزاماً بر اساس سند، درست نیست و ما را به تحلیل‌های اشتباه درباره مدل نسخه‌های خطی منسوب به سلیم رهنمون می‌کند.

2. دو مدل پنج و شش از نسخه‌های خطی که جناب آقای انصاری بیان نموده‌اند؛ غیر واقعی و فرضی هستند؛ بنابراین برای اینکه مدل پنج تا هشت ما با آنها مخلوط نگردد، به جای استفاده از حروف ابجد رایج، از کلمات برای آنها استفاده نموده‌ام: گروه مجهول، گروه درهم.

5- مدل حدود 47 (5 + 42) حدیثی، با سند «حسن بن ابی یعقوب الدینوری» یا سند «محمد بن صبیح بن رجا»، و یا هر دو سند نسخه‌نویسی شده‌اند و ساختار، ترتیب احادیث و نوع احادیث آن با مدل قبلی، هماهنگ است؛ و تنها 5 حدیث از نسخه‌ای یافته شده در محروسة اصفهان به آنها اضافه شده است.

3-3-2 گروه «X» (مجهول)

این گروه، شامل فقط اطلاع از یک مدل خاص است:

6- این مدل، در دسترس نیست؛ یعنی هیچ نسخه خطی از آن وجود ندارد؛ فقط بر اساس مدل قبل که 5 حدیث اضافه شده و بیان شده که نسخه‌ای در محروسة اصفهان وجود داشته که جدای از دیگر احادیث احتمالی، این 5 حدیث را اضافه بر نسخه‌ها و مدل‌های قبلی داشته است؛ فرض می‌گیریم که نسخه‌های که از آن با عنوان «مجهول» یاد می‌کنیم، در دوره مجلسی در اختیار بوده است. به عبارت دیگر، در نسخه مدل 5 از گروه ب، دو قسمت اصلی و ضمیمه که 5 حدیث اضافه دارد، وجود دارد؛ این پنج حدیث ضمیمه به این نسخه، شامل این احادیث هستند: 43، 44، 45، 46، 47 به شماره‌های کتاب چاپی سلیم.

4-3-2 گروه الف

این گروه، شامل تنها یک مدل است:

7- مدل حدود 48 حدیثی، با سند منسوب به شیخ طوسی (سند با واسطه راویان تا طوسی و در یک نسخه‌ها، سند بدون واسطه راویان متصل تا شیخ طوسی)؛ که ساختار ترتیب احادیث و نوع احادیث آن جدید و خاص خودشان است؛ به این معنی که ترتیب احادیث و مقدار و حجم احادیث این مدل منسوب به طوسی، با تمامی نسخه‌های خطی مدل‌های دیگر متفاوت است. (در مطالب بعدی توضیح خواهد آمد که این مدل، از قرن یازدهم و از دوره مجلسی ایجاد شده است؛ و پیش از آن، اثری از این مدل نسخه‌ها در دسترس نیست).

5-3-2 گروه درهم

این گروه نیز شامل یک مدل می‌باشد:

8- مدل حدود 99 حدیثی (29 + 22 + 48)، با سند منسوب به شیخ طوسی، بعلاوه اسناد مدل‌های قبلی. این مدل نسخه، توسط جناب آقای محمد باقر انصاری در دهه‌های معاصر طراحی و ایجاد شده است.

این مدل از نسخه‌های کتاب‌های منسوب به سلیم، تنها یک نسخه دارد و آن نسخه دستنویس محمد باقر انصاری است. این نسخه چه مخطوط از نوع قلمی داشته باشد و چه به صورت حروفچینی انجام شده باشد، بالاخره نسخه‌ای است که از روی آن، چاپ کتاب سلیم صورت گرفته است و شامل مدل ویژه‌ای از این کتاب‌ها با تعداد احادیث خاص است.

3. اسناد نسخه‌های خطی

1-3- گزارش اسناد نسخه‌ها

از آنجایی که کتاب سلیم، یک مدل نیست و دارای مدل‌های متفاوت و گوناگونی است؛ برای گزارش اسناد کتاب‌های منسوب به سلیم، و کشف اینکه اساساً کتاب سلیم داری سند است یا خیر؟ و یا کدام اسناد اصالت دارند و کدام اسناد دچار تحریف و تصحیف شده‌اند؛ در دسترس‌ترین راه، بررسی نسخه‌های خطی این کتاب‌ها می‌باشند.

اما کار این بررسی دچار کمبودهایی است؛ مثلاً به اینکه این کتاب‌ها نسخه قدیمی ندارند و بیشترین تعداد نسخه‌های خطی موجود سلیم (یعنی حدود 15 نسخه، از 49 نسخه؛ و به عبارت دیگری که پیش‌تر توضیح دادم، 30 نسخه از 64 نسخه)، بدون سند هستند. بنابراین، ما تنها می‌توانیم با بررسی حدود دوسوم نسخه‌های موجود با سند، تأملات خود را آغاز و به انجام برسانیم.

برای گزارش و سپس بررسی اسناد کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس، سعی داریم که طبق تاریخ کتابت نسخه‌ها کار را پیش ببریم؛ تا بر این اساس، توجه به تغییرات و نیز سیر تغییرات این اسناد را از چشم نیندازیم.

در هر صورت، با بررسی مدل‌های نسخه‌های خطی منسوب به سلیم، که قدیمی‌ترین آنها از 918ق پیش‌تر نیستند، مشخص شد که وضعیت اسناد این نسخه‌ها، برخی تک سند، و برخی دو سند و یا بیشتر، که در هم در آنها درج شده‌اند؛ که انواع اسناد این نسخه‌ها از این قرار هستند:

3-1-1- سند حسن دینوری (ابتدای نسخه خطی)

پیش‌تر بیان شد که حدود 15 نسخه، از 49 نسخه؛ و به عبارت دیگری که پیش‌تر توضیح دادم، 30 نسخه از 64 نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، بدون سند هستند. جدای از این نسخه‌ها و نسخه‌های منسوب به شیخ طوسی، بقیه نسخه‌ها دارای سند حسن دینوری هستند؛ این اسناد دینوری، به دو شکل در نسخه‌ها وجود دارد، یا سند به تنهایی، یا این سند، به همراه سند محمد بن صبیح؛ البته اسناد دینوری، در دو نوع بر نسخه‌ها درج شده است؛ یا به ندرت در ابتدای نسخه، یا به صورت اسناد ابتدای احادیث داخل نسخه؛ که در برخی نسخه‌ها، تمامی احادیث دارای سند حسن دینوری در ابتدای خود هستند، و در برخی نسخه‌ها برخی از احادیث با این اسناد درج شده‌اند.

متن سند حسن دینوری، عبارت است از:

حدثنا الحسن بن ابی یعقوب الدینوری قال حدثنا ابراهیم بن عمر الیمانی قال حدثنی عمی عبدالرزاق بن همام الصنعانی عن ابیه عن ابان بن ابی عیاش قال¹

این سند در نسخه‌ها در حالات مختلفی درج شده است؛ در قدیمی‌ترین نسخه (918ق)، در واقع این سند، سند کتاب یا نسخه نیست؛ بلکه سند ابتدای احادیث است و احادیث آن نسخه از جهت شماره 26 حدیث است که ابتدای این احادیث، سند بالا درج شده است.

لازم به توجه است که این نسخه و حالت درج اسناد آن در ابتدای هر حدیث، این نکته مهم را تداعی می‌نماید که کتاب منسوب به سلیم یک کتاب یک کاسه و نوشته ابان یا سلیم به صورت یک جا نیست؛ بلکه جمع‌آوری احادیثی است از سلیم که از قضا و یا به خاطر روش تألیف، شامل اسناد مشابه هستند.

اما هر چه از تاریخ این نسخه جلوتر رفته‌ایم، اسناد ابتدای احادیث حذف شده‌اند و در نسخه‌ها متأخر، متن احادیث به گونه‌ای ارائه شده که تداعی یک نوشته واحد از سلیم را می‌نماید که این نوشته یکپارچه، توسط یک سند، پشتیبانی اعتباری گشته است.

نتیجه این که، ما نسخه‌ای خطی در اختیار داریم که سند ابتدای کتاب به عنوان سند کلی کتاب ندارد؛ بلکه متنی شامل 26 حدیث است که ابتدای هر حدیث؛ اسناد تکراری ذکر شده‌اند؛ همانند اینکه مثلاً شخصی در منابعی جستجو کرده باشد و احادیث منسوب به یک شخص را جمع‌آوری و به صورت یک‌کاسه در متنی درج نموده باشد.

همچنین، لازم است توجه داشته باشیم که اسناد حسن دینوری، در برخی مواقع و در برخی نسخه‌های خطی یا در ابتدای برخی احادیث، ممکن است با تفاوت و یا با افتادگی ذکر شده باشند.

1. برای اطلاع بیشتر و دقیق‌تر، نگاه کنید: استادی، کاظم، *درباره نسخه‌های خطی منسوب به سلیم*، قم: کتابخانه دارالحدیث، 1399ش؛ نیز: استادی، کاظم، *نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم*، قم: کتابخانه دارالحدیث، 1399ش.

انواع اسناد موجود در نسخه‌های خطی از حسن بن ابی‌عقوب دینوری						
۱	حسن دینوری (؟م)	؟	عبدالرزاق بن همام (م۲۱۱)	همام بن نافع (؟م)	؟	ابان عن سلیم
۲	حسن دینوری (؟م)	ابراهیم بن عمر الیمانی (اشتباه‌است)	؟	؟	معمر بن راشد (م۱۵۳)	ابان عن سلیم
۳	حسن دینوری (؟م)	ابراهیم بن عمر الیمانی (اشتباه‌است)	عبدالرزاق بن همام (م۲۱۱)	همام بن نافع (؟م)	؟	ابان عن سلیم
۴	حسن دینوری (؟م)	ابراهیم بن عمر الیمانی (اشتباه‌است)	عبدالرزاق بن همام (م۲۱۱)	؟	؟	ابان عن سلیم
۵	حسن دینوری (؟م)	عبدالله بن عمر الیمانی (اشتباه‌است)	عبدالرزاق بن همام (م۲۱۱)	همام بن نافع (؟م)	؟	ابان عن سلیم
جدول شماره ۱						

3-1-2- اسناد داخلی ابتدای برخی احادیث (حسن دینوری)

با توجه به مطلب عنوان قبل، در بررسی برخی نسخه‌های این مدل، ما می‌بینیم که جدای از یک سند کلی در ابتدای کتاب، اسنادی نیز ابتدای برخی احادیث داخلی کتاب درج شده است که متفاوت از سند ابتدایی و کلی نسخه است.¹

با جمع و حذف مکررات اسناد، خلاصه نهایی اسناد داخلی نسخ دارای سند دینوری این گونه خواهند بود:

خلاصه نهایی اسناد داخلی نسخ دارای سند دینوری						
۱	-	احمد بن المنذر	عبدالرزاق	-	معمر	ابان عن سلیم
۲	الحسن بن ابی یعقوب الدینوری	-	عبدالرزاق	اییه (همام بن نافع)	-	ابان عن سلیم
۳	الحسن بن ابی یعقوب الدینوری	-	عبدالرزاق بن همام	اییه (همام بن نافع)	-	ابان عن سلیم
۴	الحسن بن ابی یعقوب الدینوری	-	-	ابراهیم بن عمر الیمانی	معمر	ابان عن سلیم
۵	الحسن بن ابی یعقوب الدینوری	ابراهیم بن عمر الیمانی	عبدالرزاق بن همام	-	-	ابان عن سلیم
۶	الحسن بن ابی یعقوب الدینوری	ابراهیم بن عمر الیمانی	عبدالرزاق بن همام	اییه (همام بن نافع)	-	ابان عن سلیم
۷	الحسن بن ابی یعقوب الدینوری	عبدالله بن عمر الیمانی	عبدالرزاق بن همام	اییه (همام بن نافع)	-	ابان عن سلیم
جدول شماره ۲						

3-1-3- سند محمد بن صبیح

با توجه به مطلب عنوان قبل، که بیان شد در بررسی برخی نسخه‌ها ما می‌بینیم که جدای از اسناد داخلی برخی احادیث که غالباً از حسن دینوری هستند؛ یک سند کلی در ابتدای کتاب، درج شده است که متفاوت از اسناد داخلی می‌باشند؛ و این سند به عنوان سند کلی پشتیبانی کننده متن کامل کتاب ارائه شده است؛ که عبارت است از:

حدثني أبو طالب محمد بن صبيح بن رجاء بدمشق سنة اربع و ثلثين و

1. برای اطلاع بیشتر و دقیق‌تر، نگاه کنید: استادی، کاظم، *در باره نسخه‌های خطی منسوب به سلیم*، قم: کتابخانه دارالحديث، 1399ش؛ نیز: استادی، کاظم، *نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم*، قم: کتابخانه دارالحديث، 1399ش.

ثلثمائه قال أخبرني أبو عمرو عصمة بن أبي عصمة البخاري قال حدثنا أبو بكر أحمد بن المنذر بن أحمد الصنعاني بصنعاء شيخ صالح مأمون جاز إسحاق بن إبراهيم الديبري قال حدثنا أبو بكر عبد الرزاق بن همام بن نافع الصنعاني الحميري قال: حدثنا أبو عروة معمر بن راشد البصري قال دعاني أبان بن أبي عياش قبل موته بنحو شهر فقال ...¹

سند فوق، در بیشترین نسخه‌های خطی، و در حالات مختلفی درج شده است؛ چه به تنهایی، چه به همراه اسناد داخلی، و چه در برگ‌های نونویس اضافه شده به نسخه‌های خطی منسوب به سلیم؛ فقط در نسخه‌های متأخر، یعنی نسخه‌های دوران علامه مجلسی به بعد که سندشان منسوب به شیخ طوسی شده است، این اسناد حذف شده‌اند مگر در نسخه‌های اندکی که همه اسناد مختلف «حسن دینوری»، «محمد بن صبیح» و «شیخ طوسی» را دارند.

همچنین، لازم است توجه داشته باشیم که اسناد محمد بن صبیح، در برخی مواقع و در برخی نسخه‌های خطی یا در ابتدای برخی احادیث، ممکن است با تفاوت و یا با افتادگی ذکر شده باشند.

انواع اسناد موجود						
در نسخه‌های خطی از محمد بن صبیح						
۱	ابوطالب، محمد بن صبیح بن رجاء مجهول (ط 334)	ابو عمرو عصمة بن ابی عصمة البخاری (مجهول؟)	ابوبکر احمد بن المنذر بن احمد الصنعانی (مجهول؟)	ابوبکر عبدالرزاق بن همام بن نافع الصنعانی الحمیری (م 211)	معمر بن راشد (م 153)	ابان بن ابی عیاش (م 128 یا 138) عن سلیم بن قیس
۲	ابوطالب، محمد بن صبیح بن رجاء مجهول (ط 334)	؟	ابوبکر احمد بن المنذر بن احمد الصنعانی (مجهول؟)	ابوبکر عبدالرزاق بن همام بن نافع الصنعانی الحمیری (م 211)	معمر بن راشد (م 153)	ابان بن ابی عیاش (م 128 یا 138) عن سلیم بن قیس
۳		؟	؟	ابوبکر عبدالرزاق بن همام بن نافع الصنعانی الحمیری (م 211)	معمر بن راشد (م 153)	ابان بن ابی عیاش (م 128 یا 138) عن سلیم بن قیس
جدول شماره ۳						

3-1-4- اسناد داخلی ابتدای برخی احادیث (عصمة و منذر)

با توجه به مطلب عنوان قبل، یعنی سند محمد بن صبیح، در بررسی برخی نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم (به عنوان نمونه: نسخه 1 کتابخانه آستان قدس رضوی، تاریخ 1059ق، با کد دستیابی 37633؛ نسخه 2 کتابخانه دانشگاه تهران، تاریخ 1252ق، با کد دستیابی 2200؛ نسخه 2 کتابخانه مرکز احیاء تراث، تاریخ 1269ق، با کد دستیابی 1166/1) دیده می‌شود؛ که جدای از یک سند کلی در ابتدای نسخه کتاب، اسنادی نیز در ابتدای برخی احادیث داخل کتاب برخی از نسخه‌های خطی کتاب منسوب به سلیم بن قیس درج شده است؛ که در اکثر موارد این نسخه‌ها، این اسناد داخلی، متفاوت و مختلف از سند ابتدایی و کلی نسخه‌های خطی هستند.

1. برای اطلاع بیشتر و دقیق‌تر، نگاه کنید: استادی، کاظم، *در باره نسخه‌های خطی منسوب به سلیم*، قم: کتابخانه دارالحدیث، 1399ش؛ نیز: استادی، کاظم، *نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم*، قم: کتابخانه دارالحدیث، 1399ش.

اسناد داخلی نسخ دارای سند عصمة و منذر						تاریخ
سلیم بن قیس	ابان	معمّر	عبدالرزاق	احمد بن المنذر	-	۱۰۵۹ کد ۳۷۶۳۳
سلیم بن قیس	ابان	معمّر	عبدالرزاق	-	-	
سلیم بن قیس	ابان	معمّر بن راشد	ابوبکر عبدالرزاق بن همام بن نافع الصنعانی الحمیری	-	-	
سلیم بن قیس	ابان	-	عبدالرزاق	احمد بن المنذر	-	
سلیم بن قیس	ابان	معمّر	-	احمد بن المنذر	-	
سلیم بن قیس	ابان	معمّر	عبدالرزاق	احمد بن المنذر	-	۱۲۵۲ کد ۲۲۰۰
سلیم بن قیس	ابان	معمّر	عبدالرزاق	-	-	
سلیم بن قیس	ابان	معمّر	عبدالرزاق	احمد بن المنذر	عصمة	
سلیم بن قیس	ابان	معمّر	عبدالرزاق	احمد بن المنذر	-	۱۲۶۹ کد ۱۱۶۶/۱
سلیم بن قیس	ابان	معمّر	عبدالرزاق	-	-	
سلیم بن قیس	ابان	-	عبدالرزاق	احمد بن المنذر	عصمة	
سلیم بن قیس	ابان	معمّر	عبدالرزاق	احمد بن المنذر	عصمة	
سلیم بن قیس	ابان	معمّر	-	-	-	

جدول شماره ۴

3-1-5- سند منسوب به شیخ طوسی بدون واسطه

جدای از نسخه‌های بی‌سند کتاب‌های منسوب به سلیم و نسخه‌های اکثری دیگر، که دارای سند حسن دینوری هستند، چندین نسخه متأخر دارای اسناد ابتدایی از شیخ طوسی می‌باشند. اکنون ده نسخه با اسناد منسوب به طوسی در دسترس است: یک نسخه مستقل نیست (یعنی احادیث سلیم در ضمن بحار الانوار است؛ که ما برای شناخت بهتر، آن را به عنوان نسخه ذکر نموده‌ایم). دو نسخه مستقل نیز، مخدوش هستند؛ به این معنی که اسناد طوسی یا در حاشیه به صورت نونویس افزوده شده، و یا اینکه نسخه‌بردار، چند سند را در یک نسخه درج نموده است؛ به عبارت دیگر نسخه از مدل یک گروه دیگر با اسناد خاص است؛ که نسخه‌برداری متأخر، دلش خواسته که اسناد مدل گروه خطی دیگری را نیز به همراه سند اصلی نسخه، درج نماید. بنابراین، از نسخه مدل گروه «الف» کتاب‌های منسوب به سلیم، که دارای اسناد منسوب به شیخ طوسی هستند، اکنون فقط هفت نسخه خطی موجود و قابل بررسی است.

این هفت نسخه، در واقع همه آنها از نسخه شیخ حر عاملی نسخه‌برداری شده‌اند؛ و نسخه شیخ حر نیز، از روی نسخه 1081 ق منسوب به علامه مجلسی، نگاشته شده است؛ بنابراین، مادر همه نسخه‌های خطی گروه الف (که 48 حدیثی هستند و ساختار و ترتیب احادیث مخصوصی¹ به نسبت دیگر نسخ خطی کتاب‌های منسوب به سلیم دارند)، نسخه 1081 قمری موجود در کتابخانه مرعشی است. بنابراین، سند منسوب به شیخ طوسی، اولین بار در دوره مجلسی به نسخه‌های کتاب‌های منسوب به سلیم (با ساختار و ترتیب حدیثی جدید) راه یافت؛ که در واقع اسناد طرق شیخ طوسی در الفهرست و غیر آن می‌باشد. این نوع سند که بدون واسطه‌ها تا شیخ طوسی هستند؛ تنها در یک نسخه خطی (مرعشی 15612) به تاریخ 1081 قمری، وجود دارد، که عبارت است از:

[الف] حَدَّثَنَا أَبُو أَبِي جَبِّ عَنْ مُحَمَّدَ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ الْوَلِيدِ وَمُحَمَّدَ
 بْنِ أَبِي الْقَاسِمِ الْمَلْقَبِ بِمَاجِلُوبِ عَنْ مُحَمَّدَ بْنِ عَلِيٍّ الصَّيْرَفِيِّ² عَنْ حَمَّادِ بْنِ
 عَيْسَى عَنْ ابْنِ أَبِي عَبَّاسٍ [عِيَّاش]³ عَنْ سَلِيمِ بْنِ قَيْسٍ الْهَلَالِيِّ
 [ب] قَالَ الشَّيْخُ أَبُو جَعْفَرٍ وَأَخْبَرَنَا أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الْحُسَيْنِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْغَضَائِرِيِّ

1. نک: استادی، کاظم، درباره نسخه‌های خطی منسوب به سلیم، قم: کتابخانه دارالحديث، 1399 ش.

2. نسخه در این کلمه، دستکاری شده است.

3. در اسناد نسخه‌های دیگر، ابان بن ابی عیاش است.

قال أخبرنا أبو محمد هرون بن موسى بن أحمد التلعكبري رحمه الله قال أخبرنا علي بن همام ابن سهيل قال أخبرنا عبدالله بن جعفر الحميري عن يعقوب بن يزيد ومحمد بن الحسين ابن أبي الخطاب و أحمد بن محمد بن عيسى عن محمد بن أبي عمير عن عمر بن آذينة عن أبان ابن أبي عيَّاش عن سليم بن قيس الهلالي.¹

اسناد موجود در نسخه‌های خطی منسوب به شیخ طوسی								
ابن ابی جید (408 ز)	؟	محمد بن الحسن بن احمد بن الولید (343 م) و محمد بن ابی القاسم ماجیلویه (؟)	؟	؟	محمد بن علی الصیرفی (؟)	حماد بن عیسی (209 م)	؟	ابان بن ابی العباس (؟) عن سلیم بن قیس
ابو عبدالله حسین بن عیبدالله الغضائری (411 م)	أبو محمد هارون بن موسى بن احمد التلعكبري (385 م)	علی ؟ بن همام بن سهیل (336 م)	عبدالله بن جعفر الحمیری (270 ز)	یعقوب بن یزید (279 ز) و محمد بن الحسین بن ابی الخطاب (262 م) و أحمد بن محمد بن عیسی (280 ز)	؟	محمد بن أبی عمیر (217 م)	عمر بن آذینه (138 ز)	ابان بن ابی عیاش (128 م) یا سلیم بن قیس

جدول شماره ۵

3-1-6. سند با واسطه منسوب به شیخ طوسی

در نسخه مادر همه نسخه‌های گروه الف (یعنی نسخه مقابله شده علامه که در کتابخانه مرعشی به شماره 15612 می‌باشد) اسناد از شیخ طوسی تا سلیم، که در عنوان قیل ذکر شد، وجود دارد، ولی این اسناد نسخه مادر، بدون اسناد تا شیخ طوسی می‌باشد؛ یعنی اتصالش تا شیخ طوسی، مرسل است. اما از نسخه شیخ حر عاملی (کتابخانه حکیم، شماره 316/6) با تاریخ 1087 قمری به بعد، عبارات سند جدید زیر، نسبت به نسخه مجلسی، به ابتدای اسناد طوسی اضافه شده است؛ به عبارت دیگر، اسناد تا شیخ طوسی نیز به اسناد نسخه مجلسی، افزوده گشته است؛ که (البته نگارش نسخه خطی مغلوط است و) عبارتند از: [بخش اول سند]

[1] أخبرني الرئيس العفيف أبوالتقى هبة الله بن نما بن علي بن حمدون رضي الله عنه قراه عليه بدان بحلة الجامعين في جمدي الأولى سنة خمس وستين وخمسمائة قال حدثني الشيخ الأمين أبو عبدالله الحسين بن احمد بن طحال المقدادي المجاور قراه عليه بمشهد مولانا أمير المؤمنين صلوات الله عليه سنة عشرين وخمسمائة قال حدثنا الشيخ المفيد أبو علي الحسين بن محمد الطوسي رضي الله عنه في رجب سنة نستعين وأربعماية وأخبرني الشيخ الفقيه أبو عبدالله الحسن بن هبة الله بن رطبة عن الشيخ المفيد أبي علي عن والده فيما سمعته يقرأ عليه بمشهد مولانا السبط الشهيد أبي عبدالله الحسين بن علي صلوات الله عليه في المحرم سنة ستين

1. برای اطلاع بیشتر و دقیق‌تر، نگاه کنید: استادی، کاظم، درباره نسخه‌های خطی منسوب به سلیم، قم: کتابخانه دارالحديث، 1399ش؛ نیز: استادی، کاظم، نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، قم: کتابخانه دارالحديث، 1399ش.

وخمسمایه.

[2] وأخبرني الشيخ المقرئ أبو عبد الله محمد بن الكال عن الشريف الجليل نظام الشرف أبي الحسن القريني عن ابن شهر يار الخازن عن الشيخ أبي جعفر الطوسي

[3] وأخبرني الشيخ الفقيه أبو عبد الله محمد بن علي بن شهر آشوب قراءة عليه بحلة الجامعين في شهر سنة سبع وستين وخمسمائة عن جدّه شهر آشوب عن الشيخ السعيد أبي جعفر محمد بن الحسن الطوسي رضي الله عنه قال

[بخش دوم سند]

[الف] حدّثنا بن أبي جَدّ عن محمد بن الحسن بن أحمد بن الوليد ومحمد بن أبي القسم الملقب بما جيلويه عن محمد بن علي السّيرفي عن حماد بن عيسى عن ابان بن أبي عباس [عياش]¹ عن سليم بن قيس الهلالي [ب] قال الشيخ أبو جعفر وأخبرنا أبو عبد الله الحسين بن عبيد الله الغضائري قال أخبرنا أبو محمد هرون بن موسى بن أحمد التلعكبري رحمه الله قال أخبرنا علي بن همام ابن سهيل قال أخبرنا عبد الله بن جعفر الحميري عن يعقوب بن يزيد ومحمد بن الحسين ابن أبي الخطّاب و أحمد بن محمد بن عيسى عن محمد بن أبي عمير عن عمر بن أذينة عن أبان ابن أبي عياش عن سليم بن قيس الهلالي.

2-3- جدول كل اسناد نسخه‌های خطی منسوب به سليم

با توجه به مطالبی که در صفحات پیش بیان شد، اجمالاً معلوم گشت که اسناد ابتدایی و داخلی نسخه‌های خطی منسوب به سليم، متفاوت و مختلف هستند؛ بنابراین برای توجه بهتر و گزارش درست اسناد، و نیز جهت بررسی و تجزیه و تحلیل بهتر اسناد نسخه‌های خطی (که در صفحات بعد انجام خواهد شد)؛ لازم است تا اسناد نسخه‌های خطی در کنار هم دیده شوند؛ یعنی تمامی اسناد زیر، که پیش‌تر اشاره شد:

- 1- انواع سند حسن دینوری
 - 2- انواع اسناد داخلی ابتدای برخی احادیث
 - 3- انواع سند محمد بن صبیح
 - 4- انواع سند منسوب به شیخ طوسی
- اگر کل اسناد موجود در نسخه‌های کتاب‌های منسوب به سليم را (چه ناقص و چه کامل) استخراج کنیم، می‌توانیم طبق تاریخ در جدولی به ترتیب ذیل نمایش دهیم:

1. در اسناد نسخه‌های خطی دیگر، ابان بن ابی عیاش است.

کل اسناد (ابتدای نسخ و ابتدای برخی احادیث داخلی نسخ) موجود در نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس										
عنوان سند	۴۰۰+ قمری	۳۷۵+ قمری	۳۲۵+ قمری	۳۰۰+ قمری	۲۷۵+ قمری	۲۵۰+ قمری	۲۲۵+ قمری	۲۰۰+ قمری	۱۷۵+ قمری	۱۵۰+ قمری
حسن دینوری (۱)	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	حسن بن ابی یعقوب دینوری (مجهول؟)	؟	؟	ابراهم بن عمر الیمانی (حدود ۱۶۵) طبقه اشتباه است	؟	؟	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۸م) معمر بن راشد (۱۵۳م) عن سلیم بن قیس
حسن دینوری (۲)	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	حسن بن ابی یعقوب دینوری (مجهول؟)	؟	؟	ابراهم بن عمر الیمانی (حدود ۱۶۵) طبقه اشتباه است	عبدالرزاق بن همام بن نافع (۲۱۱م)	همام بن نافع الحمیری صنعانی (۶م)	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۸م) عن سلیم بن قیس
حسن دینوری (۳)	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	حسن بن ابی یعقوب دینوری (مجهول؟)	؟	؟	ابراهم بن عمر الیمانی (حدود ۱۶۵) طبقه اشتباه است	عبدالرزاق بن همام بن نافع (۲۱۱م)	؟	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۸م) عن سلیم بن قیس
حسن دینوری (۴)	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	حسن بن ابی یعقوب دینوری (مجهول؟)	؟	؟	عبدالله بن عمر الیمانی (؟م) طبقه اشتباه است	عبدالرزاق بن همام بن نافع (۲۱۱م)	همام بن نافع الحمیری صنعانی (۶م)	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۸م) عن سلیم بن قیس
حسن دینوری (۵)	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	حسن بن ابی یعقوب دینوری (مجهول؟)	؟	؟	؟	عبدالرزاق بن همام بن نافع (۲۱۱م)	همام بن نافع الحمیری صنعانی (۶م)	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۸م) عن سلیم بن قیس
محمد بن صبیح (۱)	ارسال طویل	ارسال طویل	ابوطالب، محمد بن صبیح بن رجاء (الثقفی) (مجهول ۳۲۴ط)	؟	ابوعمر و عصمة بن ابی عصمة البخاری (مجهول؟)	ابوبکر احمد بن المنذر بن احمد الصنعانی (مجهول؟)	؟	ابوبکر عبدالرزاق ابن همام بن نافع الحمیری صنعانی (۲۱۱م)	؟	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۸م) معمر بن راشد (۱۵۳م) عن سلیم بن قیس
(۲)	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	ابوبکر احمد بن المنذر بن احمد الصنعانی (مجهول؟)	؟	ابوبکر عبدالرزاق ابن همام بن نافع الحمیری صنعانی (۲۱۱م)	؟	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۸م) معمر بن راشد (۱۵۳م) عن سلیم بن قیس
(۳)	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	-	-	ابوبکر عبدالرزاق ابن همام بن نافع الحمیری صنعانی (۲۱۱م)	؟	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۸م) معمر بن راشد (۱۵۳م) عن سلیم بن قیس
منسوب به شیخ طوسی (۴۶۰م) (۱)	ابن ابی جید (۴۰۸ز)	؟	محدثین الحسن بن احمد بن الولید (۳۳۳م) و محمد بن ابی القاسم مایلیویه (۵)	؟	؟	محمد بن علی الصیرفی (۵)	؟	حماد بن عیسی (۲۰۹م)	؟	ابان بن ابی العباس (۵)
منسوب به شیخ طوسی (۴۶۰م) (۲)	ابو عبدالله حسن بن عبدالله القضاوی (۴۱۱م)	ابو محمد هارون بن موسی بن احمد التلمکری (۳۸۵م)	علی بن همام بن سهیل (۳۳۶م)	عبدالله بن جعفر الحمیری (۲۷۰ز)	یعقوب بن یزید (۳۷۸ط) و محمد بن الحسن بن ابی الخطاب (۱۶۳م) و احمد بن محمد بن عیسی (۲۸۰ز)	؟	؟	محمد بن ابی عمیر (۲۱۱م)	؟	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۸م) عن سلیم بن قیس

اگر از برخی افتادگی‌ها صرف‌نظر نماییم؛ خلاصه کل اسناد نسخ خطی سلیم، به این صورت است:

خلاصه کل اسناد نسخ خطی سلیم با حذف افتادگی‌ها					
۱	حسن بن ابی یعقوب الدینوری (مجهول؟)	-	ابوبکر عبدالرزاق بن همام بن نافع الصنعانی الحمیری (م 211)	ابراهیم بن عمر الیمانی (مجهول؟)	ابان بن ابی عیاش (م 128 یا 138) عن سلیم بن قیس
۲	حسن بن ابی یعقوب الدینوری (مجهول؟)	ابراهیم بن عمر الیمانی (مجهول؟)	ابوبکر عبدالرزاق بن همام بن نافع الصنعانی الحمیری (م 211)	ایبه (همام بن نافع)	ابان بن ابی عیاش (م 128 یا 138) عن سلیم بن قیس
۳	حسن بن ابی یعقوب الدینوری (مجهول؟)	عبدالله بن عمر الیمانی (مجهول؟)	ابوبکر عبدالرزاق بن همام بن نافع الصنعانی الحمیری (م 211)	ایبه (همام بن نافع)	ابان بن ابی عیاش (م 128 یا 138) عن سلیم بن قیس
۴	حسن بن ابی یعقوب الدینوری (مجهول؟) و ابوعمر و عصمة بن ابی عصمة (مجهول؟)	ابوبکر احمد بن المنذر بن احمد الصنعانی (مجهول؟)	ابوبکر عبدالرزاق بن همام بن نافع الصنعانی الحمیری (م 211)	ایبه (همام بن نافع)	ابان بن ابی عیاش (م 128 یا 138) عن سلیم بن قیس
۵	ابن ابی جید (ز 408)	محمد بن الحسن بن احمد بن الولید (م 343) و محمد بن ابی القاسم ماجیلویه (؟)	محمد بن علی الصیرفی (؟)	حماد بن عیسی (م ۲۰۹)	ابان بن ابی عیاش (م 128 یا 138) عن سلیم بن قیس
۶	علی؟ بن همام بن سهیل (م 336)	عبدالله بن جعفر الحمیری (ز 270)	یعقوب بن یزید (ط 279) و محمد بن الحسن بن ابی الخطاب (م 262) و أحمد بن محمد بن عیسی (ز 280)	محمد بن ابی عمیر (م ۲۱۷)	ابان بن ابی عیاش (م 128 یا 138) عن سلیم بن قیس
جدول شماره ۷					

به این ترتیب، همه نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، به نقل از «معمر بن راشد» هستند، جز چند نسخه محدود و متأخر که با سند منسوب به شیخ طوسی می‌باشند و به نقل از «عمر بن اذینه» از ابان و سلیم می‌باشند.

4- تحلیل اسناد

4-1- سیر تاریخی اسناد

در عرصه مطالعات تاریخی - کلامی یکی از شاخه‌های در حال رشد، مطالعه درباره تحولات و تغییرات متن‌ها است؛ که در خلال این بررسی‌ها، می‌توان به تحولات ایدئولوژیک و یا سیاسی جوامع و یا فرقه‌ها پرداخت. به این معنی که، نخستین تغییراتی که در هویت برخی متن‌های مخصوصاً مذهبی روی داده است، و در دست ما قابل شناسائی است، تصرفاتی است که کاتبان و نسخه‌برداران دوره‌های مختلف در متون ایجاد کرده‌اند.

نسخه‌های کتاب‌های منسوب به سلیم، قدمت تاریخی ندارند؛ و همگی مربوط به قرن دهم به بعد هستند. بنابراین، بررسی سیر تاریخی این نسخه‌ها، نمی‌تواند توجه ویژه‌ای برایمان ایجاد کند. ولی در هر صورت، دانستن سیر تاریخی این نسخه‌ها هر چند که متأخر هستند، خالی از لطف نیست. جدای از نسخه‌های بی‌سند، سیر تاریخی اسناد این نسخه‌ها طبق تاریخ کتابت نسخه‌های خطی، این گونه خواهند بود:

تاریخ کتابت	عنوان یا مالک	کد دستنویس	سند منسوب به	ملاحظات	راوی از ابان
۹۱۸	نسخه ۱ مرعشی	۱۳۲۵۲/۱	حسن دینوری + صبیح در حاشیه	صبیح نونویس	معمربن راشد
۱۰۵۹	نسخه ۱ آستان قدس	۳۷۶۳۳	محمدبن صبیح		(اصلی) معمربن راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۰۸۱	نسخه ۲ مرعشی	۱۵۶۱۲	شیخ طوسی		عمر بن اذینه
۱۰۸۲	نسخه الهیات فردوسی	۶۰۴/۱	محمدبن صبیح		(اصلی) معمربن راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۰۸۷	نسخه ۱ حکیم	۳۱۶/۶	شیخ طوسی		عمر بن اذینه
۱۰۹۳	نسخه ۱ مرکز احیاء	۲۱۹۹/۳	محمدبن صبیح + دینوری (داخلی)		معمربن راشد
قرن ۱۱	نسخه ۴ مرعشی	۱۲۰۴۷	محمدبن صبیح + دینوری (داخلی)		معمربن راشد
۱۱۰۴	نسخه ۳ آستان قدس	۲۲۸۶۳	محمدبن صبیح + ؟		(اصلی) معمربن راشد + ؟
۱۱۰۹	نسخه درویش کرمان	۴	شیخ طوسی		عمر بن اذینه
۱۱۱۲	نسخه امام عصر (ع)	۲۵۶/۵	محمدبن صبیح		(اصلی) معمربن راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۱۶۰	نسخه ۱ دانشگاه تهران	۵۷۵/۶	محمدبن صبیح + ؟		(اصلی) معمربن راشد + ؟
۱۲۵۲	نسخه ۲ دانشگاه تهران	۲۲۰۰	محمدبن صبیح		(اصلی) معمربن راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۲۶۹	نسخه ۲ مرکز احیاء	۱۱۶۶/۱	محمدبن صبیح		(اصلی) معمربن راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۲۸۲	نسخه ۳ دانشگاه تهران	۶۸۰۸	محمدبن صبیح + دینوری (داخلی)		(اصلی) معمربن راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۲۸۸	نسخه روضاتی	ندارد	محمدبن صبیح + ؟		(اصلی) معمربن راشد + ؟
قرن ۱۳	نسخه ۱ کاشف الغطاء	۴۳۷۸	محمدبن صبیح + دینوری (داخلی)	عمر بن اذینه نونویس	(اصلی) معمربن راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
قرن ۱۳	نسخه ۴ دانشگاه تهران	۶۶۹	محمدبن صبیح + دینوری (داخلی)		(اصلی) معمربن راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۳۰۶	نسخه ۳ مجلس	۶۵۲/۲	محمدبن صبیح + دینوری (داخلی)		(اصلی) معمربن راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۳۱۰	نسخه ۴ مجلس	۷۶۹۹	محمدبن صبیح + دینوری (داخلی)		(اصلی) معمربن راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۳۱۷	نسخه حسینی	۴۳/۱	شیخ طوسی		عمر بن اذینه
۱۳۲۰	نسخه ۲ حقوق تهران	۱۷۸/۲	صبیح + دینوری + طوسی	طوسی در حاشیه نونویس	(اصلی) معمربن راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۳۳۵	نسخه ۲ حکیم	۴۴۴	ظ صبیح + دینوری		(اصلی) معمربن راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۳۳۷	نسخه خوبی مشهد	۸۷/۱	محمدبن صبیح + دینوری (داخلی)		(اصلی) معمربن راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۳۴۶	نسخه ۲ امیرالمؤمنین	۱۰۳/۳/۲	محمدبن صبیح + ؟		(اصلی) معمربن راشد + ؟
۱۳۴۶	نسخه ۴ آستان قدس	۸۱۳۰	صبیح + دینوری + م طوسی		(اصلی) معمربن راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۳۵۳	نسخه ۲ خونی	۲۹۹/۱	شیخ طوسی		عمر بن اذینه
۱۳۵۳	نسخه ۱۳ امیرالمؤمنین	۱۰۴/۲/۳	شیخ طوسی		عمر بن اذینه
۱۳۵۴	نسخه ۳ کاشف الغطاء	۱۶۹۵	محمدبن صبیح + دینوری (داخلی)		(اصلی) معمربن راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۳۵۶	نسخه ۵ آستان قدس	۲۰۳۵	محمدبن صبیح + ؟		(اصلی) معمربن راشد + ؟
۱۳۵۸	نسخه العباسیه	۳۶۰/۱	محمدبن صبیح + دینوری (داخلی)		(اصلی) معمربن راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۳۵۹	نسخه بحر العلوم	۸۸/۱	شیخ طوسی		عمر بن اذینه
۱۳۶۰	نسخه ۲ بروجردی	۲۲۴/۷	محمدبن صبیح + دینوری (داخلی)		(اصلی) معمربن راشد + عمر بن اذینه (اضافی)

4-2. قدیمی‌ترین سند نسخه‌های خطی سلیم

قدیمی‌ترین نسخه «فرضی» منسوب به سلیم بن قیس با تاریخ 609 قمری ادعا شده است¹؛ که جدای آن که نسخه‌ای از آن موجود نیست، این مدل نسخه‌ها، تماماً بی‌سند و از ابتدای نسخه، ناقص هستند؛ و تنها می‌دانیم که در یکی از نسخه‌های این مدل (گروه ج) کاتب نسخه مادر آن، شخصی با نام ابومحمد الرمانی است. البته، فعلاً شخص ابومحمد رمانی به عنوان کاتب و نویسنده اولیه یا حتی به عنوان یکی از اعلام، در کل منابع موجود و در دسترس، شناخته نشد؛ تا تاریخ زندگی وی به دست آید، و مشخص شود که او در چه قرنی نسخه کتاب سلیم را کتابت نموده است؛ که قدیمی بودن نسخه وی و تاریخ 609 قمری، اثبات گردد.

اگر از این نسخه‌های زیاد (حدود 15 نسخه از 49 نسخه) که البته قدیمی‌ترین نسخه خطی موجود آنها به تاریخ 1036 قمری است، صرف‌نظر کنیم؛ قدیمی‌ترین نسخه موجود از کتاب‌های منسوب به سلیم، که اسناد و راویان در آن درج شده، نسخه کتابخانه مرعشی (شماره 13252/1) به تاریخ 918 قمری و با سند حسن دینوری است.

این نسخه خطی (918ق)، سند دیگری نیز دارد که نو نویس است؛ و بعداً بر دو جای نسخه کتاب افزوده شده‌اند.²

سندی در سه صفحه نو نویس به اول نسخه اضافه شده؛ و نیز همان سند به صورت خلاصه (فقط متن اول سند بدون داستان آغازین) در حاشیه نسخه، به صورت نو نویس نوشته شده است. (که در تصویر صفحه قبل ملاحظه می‌کنید).

این سند جدید، به نقل از میرزا محمد بر نسخه افزوده شده است؛ و عبارت است از:

«قال الميرزا محمد رحمة الله عليه وفي اوله اي في اول كتاب سليم علي ما في نسختي هكذا احثني ابوطالب محمد بن صبيح بن رجا بدمشق سنه اربع و ثلثين و ثلثمائة قال أخبرني أبو عمرو عصمة بن أبي عصمة البخاري قال حدثنا أبو بكر أحمد بن المنذر بن أحمد الصنعاني بصنعاء شيخ صالح مأمون جاز إسحاق بن إبراهيم الدبري قال حدثنا أبو بكر عبد الرزاق بن همام بن نافع الصنعاني الحميري قال حدثنا أبو عروة معمر بن راشد البصري قال دعاني ابان ابن ابي عياش ...

[و در انتهای داستان سند آمده است:] و شيعته الي ان قال قال عمر بن اذينة ثم دفع الي ابان كتاب سليم بن قيس الهلالي فلم يلبث ابان بعد ذالك الا شهرين حتى مات فهذه نسخة كتاب سليم بن قيس الهلالي العامري دفعه الي ابان بن ابي عياش و قراء علي و ذكر ابان انه قراء علي علي بن الحسين عليها السلام فقال سليم هذا احثينا نعرفة الي آخره.»

سند، تناقض دارد؛ ابتدای سند راوی اصلی داستان که ابان کتاب سلیم را به وی داده، معمر بن راشد بصری (متوفی 153) است و در انتهای داستان، راوی اصلی داستان که ابان کتاب سلیم را به وی داده، عمر بن اذینه (زنده 138) است.

4-3. بیشترین نوع اسناد نسخه‌های خطی سلیم

با بررسی نسخه‌های خطی موجود و در دسترس کتاب سلیم، و ملاحظه اسناد نسخه‌هایی که اسناد دارند، به جدولی دست پیدا می‌کنیم که در ادامه می‌آید.

1. برای اطلاع بیشتر و دقیق‌تر، نگاه کنید: استادی، کاظم، *درباره نسخه‌های خطی منسوب به سلیم*، قم: کتابخانه دارالحديث، 1399ش؛ نیز: استادی، کاظم، *نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم*، قم: کتابخانه دارالحديث، 1399ش؛ عنوان قدیمی‌ترین نسخه خطی سلیم.

2. برای اطلاع دقیق از جزییات نسخه و توضیحات تخصصی نسخه‌شناسی، نگاه کنید: استادی، کاظم، *نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم*، قم: کتابخانه دارالحديث، 1399ش.

از نسخه‌های خطی، 1 نسخه فقط با اسناد دینوری است (البته این نسخه، سند محمد بن صبیح نیز دارد؛ که به صورت نونویس بعداً در ابتدای این نسخه اضافه شده، و دارای اصالت نسخه قدیمی نیست). همچنین، 8 نسخه نیز دارای اسناد منسوب به شیخ طوسی هستند (چه اسناد با واسطه یا بدون واسطه تا شیخ طوسی).

23 نسخه خطی، دارای اسناد محمد بن صبیح هستند؛ که از این تعداد 5 نسخه فقط اسناد محمد بن صبیح را دارند و حدود 18 نسخه، هم اسناد محمد بن صبیح را در ابتدای نسخه دارند، و هم در ابتدای برخی از احادیث خود، دارای سند حسن دینوری هستند.¹

4-4- جدیدترین اسناد نسخه‌های خطی سلیم

اسناد حسن دینوری و اسناد محمد بن صبیح، مشکلات فراوانی دارند؛ ظاهراً این مشکلات در دوره علامه مجلسی مورد توجه علماء اخباری شیعه قرار گرفت؛ به همین منظور در صدد تدوین نسخه‌ای جدید از کتاب سلیم برآمدند؛ که این نسخه جدید، هم از نظر ساختار و ترتیب احادیث و هم از نظر اسناد ابتدایی نسخه کتاب، با نسخه‌های پیش از خود متفاوت است؛ همچنین اسناد داخلی احادیث نیز، که در نسخه‌های سنددار پیشین وجود داشت، حذف گشته‌اند.

اولین نسخه خطی که دارای این نوع سند است، نسخه خطی کتابخانه مرعشی (با شماره 15612) به تاریخ 1081 قمری است؛ که دو سند زیر و جدید در ابتدای نسخه به صورت نونویس و غیر اصیل از متن اصلی، اضافه شده است.

یکی سند طریق طوسی در کتاب الفهرست؛ و دیگری سندی که در جای دیگری نیافتیم؛ و هر دو به این نسخه افزوده شده است (و از این پس به نسخه‌های بعدی نیز سرایت کرده است):

1- حدثنا بن ابی جید عن محمد بن الحسن بن احمد بن الولید و محمد بن ابی القسم الملقب بماجیلویه عن محمد بن علی الصیرفی عن حماد بن عیسی عن ابان بن ابی العباس² [عیاش]³ عن سلیم بن قیس الهلالی قال

2- قال الشیخ ابو جعفر و أخبرنا ابو عبدالله الحسین بن عبيدالله الغضائری قال أخبرنا ابو محمد هرون بن موسی بن احمد التلعکبری رحمه الله قال أخبرنا علی بن همام بن سهیل قال أخبرنا عبدالله بن جعفر الحمیری عن یعقوب بن یزید و محمد بن الحسین بن ابی الخطاب و احمد بن محمد بن عیسی عن محمد بن ابی عمیر عن عمر بن اذینه عن ابان بن ابی عیاش عن سلیم بن قیس الهلالی قال عمر بن اذینه ... این دو سند، تا پیش از این نسخه، در هیچکدام از نسخ قبلی کتاب‌های منسوب به سلیم نیامده است (و اگر آمده باشد، اصیل نیست یعنی به صورت نونویس در نسخه افزوده شده‌اند).

در نسخه‌های بعد از این تاریخ که از گروه الف نسخه‌های 48 حدیثی (مدل 7) هستند، جدای از این دو سند، اسناد راویان تا شیخ طوسی نیز افزوده شده‌اند؛ که اولین نسخه خطی آن، نسخه شیخ حر عاملی است در کتابخانه حکیم (با شماره 316/6) به تاریخ 1087 قمری؛ و عبارت است از (و چون خطاط فارسی زبان بوده است، مغلوط نوشته شده است): أخبرنی الرئيس العفیف أبوالتقی هبة الله بن نما بن علی بن حمدون رضی الله عنه قراه ... عن الشیخ السعید أبی جعفر محمد بن الحسن الطوسی رضی الله عنه قال ... (در ادامه دو سند قبل آمده، که برای دوری از تکرار، ذکر نمی‌کنیم).

نکته 1

به نظر می‌رسد که این سند اتصال تا شیخ طوسی، در واقع سندی از کتاب المزار ابن مشهدی یا «محمد بن جعفر المشهدی» می‌باشد؛ که برای نسخه خطی کتاب سلیم استفاده شده است. در کتاب المزار کبیر، ابن مشهدی (م 610ق) در دو جا آمده است:

1. برای اطلاع دقیق از جزییات نسخه و توضیحات تخصصی نسخه‌شناسی، نگاه کنید: استادی، کاظم، نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، قم: کتابخانه دارالحدیث، 1399 ش.

2. نقطه‌ها نونویس است.

3. در اسناد نسخه‌های دیگر، ابان بن ابی عیاش است.

الف - أَخْبَرَنِي الشَّيْخَانِ الْأَجَلَانِ الْعَالِمَانِ الْفَقِيهَانِ أَبُو مُحَمَّدٍ عَرَبِي بْنُ مُسَافِرٍ الْعِبَادِي...

1

ب - حَدَّثَنَا الشَّيْخُ الْأَجَلُ الْفَقِيهُ الْعَالِمُ أَبُو مُحَمَّدٍ عَرَبِي بْنُ مُسَافِرٍ الْعِبَادِي رَضِيَ اللَّهُ...²

نکته 2

جدای از اینکه آن دو طریق سند منسوب به شیخ طوسی، مشکلاتی در روایان و طبقات خود دارد، حائز اهمیت است که اساساً اسناد کتاب کنونی سلیم به شیخ طوسی، ساختگی است؛ یعنی شیخ طوسی کتاب‌های سلیم که اکنون موجود هستند را ندیده است.³

در هر صورت، جدیدترین سند ایجاد شده برای کتاب‌های منسوب به سلیم، اسناد منسوب به شیخ طوسی با واسطه روایان کتاب المشهدی به طوسی است؛ که از نسخه خطی شیخ حر عاملی آغاز شده، و در برخی نسخه‌های بعدی استنساخ شده از آن، ادامه یافته است؛ و نسخه چاپی کتاب سلیم نیز از این اسناد استفاده نموده‌اند.

تاریخ	عنوان یا مالک	کد	محل نگهداری	حدیث	ناقل
۱۰۸۱	نسخه ۲ مرعشی	۱۵۶۱۲	کتابخانه آیت الله مرعشی - قم	۴۸	م طوسی
۱۰۸۷	نسخه ۱ حکیم (نسخه شیخ حر عاملی)	۳۱۶/۶	مکتبه آیت الله الحکیم العامة - نجف	۴۸	م طوسی
۱۰۹۱	نسخه ۳ مرعشی (نسخه بحار الانوار)	۱۸۶۷	کتابخانه آیت الله مرعشی - قم	۴۶	م طوسی
۱۱۰۹	نسخه درویش کرمان	۴	کتابخانه درویش شیخیه کرمان	۴۸	م طوسی
۱۳۱۷	نسخه حسینی	۴۳/۱	کتابخانه حسینی مسجد سید - زنجان	۴۸	م طوسی
۱۳۲۰	نسخه ۲ حقوق تهران	۱۷۸/۲	کتابخانه دانشکده حقوق دانشگاه تهران	۱+۴۶	صبح + دینوری* در حاشیه م طوسی
۱۳۴۶	نسخه ۴ آستان قدس (ارموی)	۸۱۳۰	کتابخانه آستان قدس رضوی - مشهد	۲+۴۸	صبح + دینوری* م طوسی
۱۳۵۳	نسخه ۲ خوئی	۲۹۹/۱	مکتبه الامام الخوئی - نجف	۴۸	م طوسی
۱۳۵۳	نسخه ۳ امیرالمؤمنین (شیرمحمد همدانی)	۱۰۴/۲/۳	کتابخانه امیرالمؤمنین (ع) - نجف	۴۸	م طوسی
۱۳۵۹	نسخه بحرالعلوم	۸۸/۱	مکتبه محمدصادق بحرالعلوم - نجف	۴۸	م طوسی
۱۴۱۵	نسخه محمد باقر انصاری	ندارد	خطی نزد مؤلف است و چاپ شده است	۹۹	درهم

جدول شماره ۹

برخی از این اسناد نسخه‌ها به صورت تک و در اصل متن کتاب آمده‌اند؛ برخی با سند دیگر (یعنی حسن دینوری و محمد صبیح) و برخی در حاشیه متن؛ یعنی سند اصلی محمد بن صبیح است، و در حاشیه متن سند منسوب به طوسی درج شده که نونویس می‌باشد. و یا اینکه در استنساخ نسخه، هم سند منسوب به شیخ طوسی و هم سند اصلی کتاب درج شده است؛ همانند نسخه آستان قدس رضوی (نسخه ۴)، کد دستیابی به کتاب: 8130.

1. المشهدي، محمد بن جعفر، المزار الكبير، (چاپ جواد القیومی الاصفهانی)، الناشر: نشر القیوم، ۱۴۱۹ ه.ق، ص ۵۲۳.

2. همان، ص 566.

3. برای اطلاع بیشتر، به مقاله زیر رجوع کنید: استادی، کاظم (1400ش)، «بررسی انتساب سند کتاب سلیم به شیخ طوسی»، علوم حدیث، دوره 26، شماره 1 - شماره پیاپی 99، صفحه 150-177.

5- نتیجه

با بررسی جدیدی که انجام شد؛ 49 نسخه فیزیکی از انواع مدل‌های کتاب‌های منسوب به سلیم شناسایی شده و اطلاعات کتابشناختی از آنها در دسترس است؛ البته 15 نسخه فیزیکی، شامل دو مدل از کتاب‌های منسوب به سلیم هستند؛ که اگر آنها را جداگانه محاسبه کنیم، 64 «نسخه مدل» منسوب به سلیم است. وضعیت اسناد این نسخه‌ها، برخی تک سند، و برخی دو سند و یا بیشتر، که در هم در آنها درج شده‌اند؛ که انواع اسناد این نسخه‌ها از این قرار هستند:

- 1- نسخه‌های بی‌سند.
 - 2- نسخه‌های با سند حسن دینوری (سند ابتدایی نسخه + سند ابتدای احادیث).
 - 3- نسخه‌های با سند محمد بن صبیح (سند ابتدایی نسخه + سند ابتدای احادیث).
 - 4- نسخه‌های با سند محمد بن صبیح و نیز سند ابتدایی حسن دینوری.
 - 5- نسخه‌های با سند محمد بن صبیح و نیز سند حسن دینوری، ابتدایی و داخلی.
 - 6- نسخه‌های با سند محمد بن صبیح، بعلاوه سند منسوب به شیخ طوسی.
 - 7- نسخه‌های با سند محمد بن صبیح بعلاوه سند منسوب به شیخ طوسی، و نیز اسناد داخلی ابتدای برخی احادیث از حسن دینوری.
 - 8- نسخه‌های با سند منسوب به شیخ طوسی؛ بدون اسناد دیگر.
 - 9- نسخه با سند صبیح و نیز سند دینوری، بعلاوه سند منسوب به شیخ طوسی.
- اگر از برخی افتادگی‌های طرق اسناد نسخه‌های خطی صرف‌نظر نماییم؛ خلاصه کل اسناد نسخ خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، به این صورت هستند:

خلاصه کل اسناد نسخ خطی سلیم با حذف افتادگی‌ها						
۱	حسن بن ابی یعقوب الدینوری (مجهول؟)	-	عبدالرزاق بن همام بن نافع الصنعانی (م 211)	ابراهیم بن عمر الیمانی (مجهول؟)	معمر بن راشد (م 153)	ابان عن سلیم
۲	حسن بن ابی یعقوب الدینوری (مجهول؟)	ابراهیم بن عمر الیمانی (مجهول؟)	عبدالرزاق بن همام بن نافع الصنعانی (م 211)	ابیہ (همام بن نافع)	معمر بن راشد (م 153)	ابان عن سلیم
۳	حسن بن ابی یعقوب الدینوری (مجهول؟)	عبدالله بن عمر الیمانی (مجهول؟)	عبدالرزاق بن همام بن نافع الصنعانی (م 211)	ابیہ (همام بن نافع)	معمر بن راشد (م 153)	ابان عن سلیم
۴	محمد بن صبیح و عصمة بن ابی عصمة	احمد بن المنذر بن احمد الصنعانی (مجهول؟)	عبدالرزاق بن همام بن نافع الصنعانی (م 211)	ابیہ (همام بن نافع)	معمر بن راشد (م 153)	ابان عن سلیم
۵	ابن ابی جید (408 ز)	محمد بن الحسن بن احمد بن الولید (م 343) و محمد بن ابی القاسم ماجیلویه	محمد بن علی الصیرفی (؟)	حماد بن عیسی (م ۲۰۹)	عمر بن اذینة (۱۳۸ ز)	ابان عن سلیم
۶	علی؟ بن همام بن سهیل (336 م)	عبدالله بن جعفر الحمیری (270 ز)	یعقوب بن یزید (279 ز) و محمد بن الحسین بن أبی الخطاب و أحمد بن محمد بن عیسی	محمد بن ابی عمیر (۲۱۷ م)	عمر بن اذینة (۱۳۸ ز)	ابان عن سلیم

به این ترتیب، همه نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، به نقل از «معمربن راشد» هستند، جز چند نسخه محدود و متأخر که با سند نو نویس منسوب به شیخ طوسی می‌باشند و به نقل از «عمر بن اذینه» از ابان و سلیم بن قیس می‌باشند.

همچنین، دانستی است که قدیمی‌ترین نسخه ادعا شده و «فرضی» تاریخدان منسوب به سلیم با تاریخ 609 قمری می‌باشد؛ که جدای از آن که نسخه‌ای از آن موجود نیست، این مدل نسخه‌ها (از گروه ج)، تماماً بی‌سند هستند؛ و تنها می‌دانیم که کاتب آن ابومحمد الرمانی بوده است. البته، فعلاً شخص وی به عنوان کاتب و نویسنده اولیه یا حتی به عنوان یکی از اعلام، در کل منابع موجود و در دسترس، شناخته نشد؛ تا تاریخ زندگی وی به دست آید، و مشخص شود که او در چه قرنی نسخه سلیم را کتابت نموده است؛ که به این وسیله قدیمی بودن نسخه وی و تاریخ 609 قمری، اثبات گردد. بنابراین، قدیمی‌ترین نسخه موجود از کتاب‌های منسوب به سلیم، نسخه کتابخانه مرعشی (13252/1) به تاریخ 918 ق و با سند غیرنو نویس از حسن دینوری است.

همچنین، از نسخه‌های خطی، 23 نسخه خطی، دارای اسناد محمد بن صبیح هستند؛ که بیشترین نسخه در بین اسناد نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم را شامل می‌شوند.

نیز، جدیدترین سند ایجاد شده برای کتاب‌های منسوب به سلیم، اسناد منسوب به شیخ طوسی (بدون راویان متصل تا شیخ طوسی و با واسطه راویان تا شیخ) می‌باشد؛ که از نسخه خطی شیخ حر عاملی آغاز، و در برخی نسخه‌های بعدی ادامه یافته است؛ و نسخه‌های چاپی کتاب سلیم نیز، از این اسناد استفاده نموده‌اند؛ مگر نسخه چاپی محمدباقر انصاری، که جدای از آن، اسناد دیگر را نیز در مقدمه خود درج نموده است.

منابع و کتابنامه

جدای از ملاحظه حضوری بیشتر نسخه‌های خطی یا عکس آنها، که فهرست‌شان در متن پایان نامه درج شد، منابع زیر نیز مورد استفاده یا استناد قرار گرفته است:

الف:

1. انصاری زنجانی، محمد باقر، *کتاب سلیم بن قیس الهلالی* (سه جلدی)، نشر دلیل‌ما، 1415ق. و نیز: انصاری، محمد باقر، *کتاب سلیم بن قیس* (سه جلدی)، الهادی، 1415ق.
2. انصاری زنجانی، محمد باقر، *کتاب سلیم بن قیس الهلالی أقدم نص تاریخی عقائدی فی الإسلام*، تراثنا، عشر، رجب - ذوالحجة 1422 - العدد 3 و 4.
3. حسینی اشکوری، احمد، *دلیل المخطوطات*، المطبعة العلمية، قم، 1397ق.
4. حسینی اشکوری، احمد، *معرفی میراث مخطوط*، مجمع ذخایر اسلامی، 1423ق.
5. حلّی، حسن بن یوسف، *خلاصة الاقوال*، قم: مؤسسة نشر الفقاهة، 1417ق.
6. درایتی، مصطفی، *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران* (فنخا)، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران، 1390-1394ش.
7. روضاتی، سید محمدعلی، *سی و یک نکته در باب سلیم بن قیس هلالی و کتاب او*، (ترجمه عبدالحسین طالع)، سفینه، سال دوازدهم، زمستان 1393ش.
8. زوین، محمد و دیگران، *معجم المخطوطات النجفیة*، وزارت امور خارجه، مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، چاپ اول، تهران، 1390ش.
9. شوشتری، محمدتقی، *قاموس الرجال*، قم: مؤسسة النشر الاسلامی، 1424ق.
10. شوشتری، محمدتقی، *الاخبار الدخیلة*، تهران: مکتبة الصدوق، بی‌تا.
11. الطهرانی، آقا بزرگ، *الذریعة إلى تصانیف الشیعة*، چاپ اسماعیلیان، بی‌تا.

12. عظیمی، حبیب‌الله، **نسخه خطی**، دایرة المعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی، سایت برخط.
13. قلیچ، رسول، **بررسی دیدگاه عالمان شیعه درباره کتاب سلیم بن قیس با تأکید بر نقد دیدگاه‌های معاصر**، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه ادیان و مذاهب، دانشکده شیعه‌شناسی، تابستان 1390 ش.
14. مازندرانی، محمدصالح بن احمد (1342 ش)، **شرح الکافی**، (تعلیق علامه شعرانی)، تهران: المکتبة الاسلامیة، ج 11 ص 87.
15. المشهدی، محمد بن جعفر، **المزار الکبیر**، (چاپ جواد القیومی الاصفهانی)، الناشر: نشر القیوم، ۱۴۱۹ هـ.ق.
16. _____، **سایت کتاب بدیا؛ نسخه خطی کتاب سلیم در کتابخانه درویش**.
17. _____، **دانشنامه بزرگ اسلامی**، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، مقاله «اسناد»، ج ۸، ص ۳۴۹۸.
18. Tweedale, Dellene M. "**Manuscript Catalogs and Cataloging**". Encyclopedia of Library and Information Science. Vol.17. PP.118-130.

ب:

19. فهرست نسخ خطی اهدائی رهبری.
20. فهرست نسخ خطی سه کتابخانه اصفهان.
21. فهرست نسخ خطی کتابخانه العتبة العباسیة.
22. فهرست نسخ خطی کتابخانه الهیات مشهد.
23. فهرست نسخ خطی کتابخانه امام عصر شیراز.
24. فهرست نسخ خطی کتابخانه آستان قدس رضوی.
25. فهرست نسخ خطی کتابخانه آستان قدس.
26. فهرست نسخ خطی کتابخانه آیت الله بروجردی.
27. فهرست نسخ خطی کتابخانه آیت الله گلپایگانی.
28. فهرست نسخ خطی کتابخانه آیت الله مرعشی.
29. فهرست نسخ خطی کتابخانه بحر العلوم.
30. فهرست نسخ خطی کتابخانه حسینیه شوشتری‌های نجف.
31. فهرست نسخ خطی کتابخانه حقوق دانشگاه تهران.
32. فهرست نسخ خطی کتابخانه دانشگاه تهران.
33. فهرست نسخ خطی کتابخانه قدیم کتابخانه آستان قدس رضوی.
34. فهرست نسخ خطی کتابخانه کاشف الغطاء العامة.
35. فهرست نسخ خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
36. فهرست نسخ خطی کتابخانه مدرسه آية الله خوئی.
37. فهرست نسخ خطی کتابخانه مرکز احیاء.
38. فهرست نسخ خطی کتابخانه مسجد سید زنجان.
39. فهرست نسخ خطی کتابخانه ملک.
40. فهرست نسخ خطی کتابخانه مؤسسه آية الله بروجردی.
41. فهرست نسخ خطی مکتبة الامام الخوئی.
42. فهرستواره نسخه‌های خطی کتابخانه امیرالمومنین (ع)، نجف اشرف.
43. فهرستگان نسخه‌های خطی ایران.

ج: (افزون از منابع پیش گفته، منابع زیر نیز مورد استفاده قرار گرفت):

44. استادی، کاظم، «بررسی انتساب سند کتاب سلیم به شیخ طوسی»، علوم حدیث، دوره 26، شماره 1 - شماره پیاپی 99، 1400 ش.
45. استادی، کاظم، اسرار آل محمد (ص) و سلیم بن قیس، بوستان کتاب، قم، 1399 ش.
46. استادی، کاظم، درباره نسخه‌های خطی منسوب به سلیم، (مخطوط) قم: کتابخانه دارالحدیث، 1399 ش.
47. استادی، کاظم، نسبت منابع نخستین و سلیم، (مخطوط) قم: کتابخانه دارالحدیث، 1399 ش.
48. استادی، کاظم، نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، (مخطوط) قم: کتابخانه دارالحدیث، 1399 ش.